

«SAYATXAN HÁMRE» DÁSTANINIŇ SÓZLIK QURAMINDAĞI OĞUZ TILINIŇ ELEMENTLERI

Jalğasbaeva Gúlzada Íqlasbay qızı

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik univerteti Filologiya hám tillerdi oqıtıw
(Qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14570851>

Annotaciya. Bul maqalada «Sayatxan Hámre» dástanında oǵuz tilleriniń elementleri birneshe tematikalıq toparlarǵa ajratılıp úyreniledi.

Tayanış sózler: Abstrakt máni, adam múshelerin bildiriwshi sózler, tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiriwshi sózler, waqıt hám ólshem birliklerge baylanış leksemalar, ulıwma túsinipler.

ELEMENTS OF OGHUZ LANGUAGE IN THE LEXICON OF «SAYATKHAN HAMRE»

Abstract. In this article, the elements of the Oguz language in the epic "Sayatkhan Hamre" are studied, divided into several thematic groups.

Key words: Abstract meaning, words denoting parts of the human body, words denoting kinship relations, lexemes related to time and measurement units, general concepts.

ЭЛЕМЕНТЫ ОГУЗСКОГО ЯЗЫКА В ЛЕКСИКЕ САГИ О «САЯТХОН ХАМРЕ»

Аннотация. В данной статье изучаются элементы огузского языка в эпосе «Саятхон Хамре», разделенные на несколько тематических групп.

Ключевые слова: Абстрактное значение, слова, обозначающие части тела человека, слова, обозначающие родственные отношения, лексемы, связанные со временем и единицами измерения, общие понятия.

Dástanlar xalıq awızeki dóretpeleriniń eń kólemli hám eń quramalı túri ekenligi belgili.

Dástanlarda xalıqtıń turmıs-tirishiligi, etnografiyası, tariyxı da sóz boladı. Hár qanday xalıq qońsılas xalıqlar menen ekonomikalıq hám mádeniy baylanısta boladı. Sonlıqtan da, xalıq dástanlarında ózlesken sózlerdiń qollanılıwı tábiyiy qubılıs bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq xalqı ázelden ózbek, qazaq, túrkmen xalıqları menen dos hám sıbaylas jasap kiyatır. Bul xalıqlardıń tilleri túrkiy tiller toparına kiredi hám olardıń jasaw shárayatı da, etnografiyası da, úrp-ádet dástúrlerinde óz-ara jaqınlıq seziledi. Kóbinese, bul jaqınlıq atı atalǵan tuwısqan xalıqlardıń ádebiy miyrasında kórinedi. Bul xalıqlardıń bir regionda bir-biri menen qońsılas jasap, hár qıylı tarawlarda baylanıs jasawı olar arasındaqı mádeniy baylanıslardıń kúsheyiwine, rawajlanıwına sebepshi bolǵan.

Folklorı izertlewshi ilimpazlardıń tastıyıqlawı boyınsha, qaraqalpaqlar arasında xalıq dástanlarınń kóplep dóreliwi hám taralıwı XVIII-XIX ásirlerge tuwra keledi.¹ Mine, usı dáwirlerde túrkmen baqsıları arqalı qaraqalpaqlar arasına «Sayatxan Hámre» dástanı keńnen taralǵan. Bul tuwralı qaraqalpaq ilimpazları oǵada bahalı pikirler aytqan.² Sonday-aq, dástanlardıń taralıwı xalıq arasında qıssaxan hám kátiplerdiń payda bolıwı menen tıǵız baylanıslı. Usı dástan tilinde oǵuz elementleriniń ushırasıwı joqarıdaǵı pikirlerimizdiń dáliyli bolıp xızmet etedi.

Qaraqalpaq xalıq dástanı bolǵan «Sayatxan Hámre» dástanınıń sózlik quramında oǵuz tilleriniń elementleri ushırasıwı tiykarınan bul dástannıń qaraqalpaqlar arasında sonday-aq, basqa túrkiy xalıqlarǵa ázerbayjan hám túrkmen xalıqları arqalı taralǵanlıǵı menen belgilenedi.

Folklorshı ilimpazlardıń tastıyıqlawı boyınsha, bul dástannan basqa da liro-epikalıq dástanlardı qaraqalpaq baqsıları túrkmen baqsılarınan úyrenip, qaraqalpaqsha milliy versiyaların dóretken. Solay bolsa da, dástanlardıń sózlik quramında oǵuz elementleri belgili dárejede saqlanıp qalǵan. Bunday sózlerdiń kópshiligi túrkiy xalıqlarında óz sınarlarına iye bolıp keledi, ayırımları oǵuz toparlarındaǵı xalıqlarǵa tán bolıp tabıladı.³

Solay etip, bul dástanlardıń qaraqalapaqlar arasında keńnen tarqalıwı sol dáwirdegi mádeniy baylanıslardı kórsetedi. Dástanlardıń sózlik quramında oǵuz elementleriniń saqlanıwı leksikamızda ózlesken sózlerdiń payda bolıwına tiykar jaratadı.

Bul jumısımızda dástannıń sózlik quramındaǵı oǵuz tilleri elementlerin tómendegidey tematikalıq toparlarǵa bólip úyreniwge háreket ettik:

1. Adam múshelerin hám tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuǵın sózler

«Sayatxan Hámre» dástanında adam múshelerin hám tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuǵın sózler kóplep ushırasadı. Bul topardaǵı sózlerdiń jıy qollanıwı usı xalıq dástanlarınń ideya-tematikalıq mazmunına da baylanıslı boladı. Óytkeni bul dástanlar adamlardıń turmıs-tirishiligi, ayralıq sezimleri hám basqa da tuyǵı-sezimlerin keńnen sáwlelendiredi.

Atalǵan dástannıń sózlik quramında adam múshelerin hám tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatıwshı oǵuz tilleri elementlerin tallap qaraǵanıımızda, qaraqalpaq xalqı ádebiy tiline az bolsa da jaqınlıǵın bayqawǵa boladı. Bul XIX ásirde hám XX ásirdeń basında Orta Aziyada keń qollanılgan eski túrkiy jazba til esaplanatuǵın shaǵatay tiliniń tásiiri bolsa kerek. Dástanlarda ushırasatuǵın bul topardaǵı sózler qaraqalpaq klassik shayırları Ájiniyaz Qosıbay ulı, Berdaq Ğarǵabay ulınıń dóretpelerinde de ushırasadı.

¹ Максетов К., Тажимуратов А. Каракалпак фольклоры. Нокис, 1979, 250-бет

² Даукараев Н. Шығармалардын толық жыйнағы. 2-том. Нокис, 1977, 87-бет; Айымбетов К. Халық даналығы. Нокис, 1988, 103-бет.

³ Максетов К., Тажимуратов А. Каракалпак фольклоры. Нокис, 1979, 250-бет

Bunday uyqashlyklar sol dáwirdegi qońsılas xalıqlar arasyndaǵı mádeniy hám ádebiy baylanıslarınan dárek beredi. Sonıń menen birge, hár qanday tildiń sózlik quramında ózlesken sózlerdiń payda bolıwına belgili dárejede tásir kórsetedi.

A) Adam múshelerin ańlatıwshı sózler

«Sayatxan Hámre» dástanı túrkmen baqsıları tárepinen qaraqalpaq baqsılarına, qaraqalpaq xalqına keńnen taralǵan. Bul dástandı qıssaxanlar, qaraqalpaq jıraw-baqsıları úyrenip milliy nusqaların payda etken. Sonlıqtan da, dástan tilinde adam múshelerin ańlatatuǵın sózlerdiń ushırasıwı tábiyiy qubılıs biraq júdá kóp múǵdarda ushıraspaydı.

Siyne, kóksi sózleriniń qaraqalpaq tilinde qollanıwı túrkiy tillerine ortaқ bolǵan eski shaǵatay tiliniń tásirinde qalıplesken, bul sózler *kókirek bólimin* súwretlewde qollanılgan:

*Aq kóksi*ne lalı marjan dizilip (192-b).

Aq siyneni dastanıp jat, hábiybim (197-b).

Sonday-aq, bul dástannıń sózlik quramın úyrengende tariyxıy shıǵısı boyınsha arab sózleri bolǵan adam múshesin ańlatatuǵın sózdi de ushıratıq. Bunday sózler toparı házirgi oǵuz toparındaǵı tillerdiń sózlik quramında jıyı qollanıladı. Sonıń menen birge arab-parsı sózleri qaraqalpaq klassik shayırlarınıń tilinde de keńnen qollanılgan.⁴

Zıya-zulpıń dál gerdene solashar(195-b).

Bul mısaldaǵı *gerdene* sózi oǵuz tiline tán bolıp, *iyin* degen mánini ańlatadı.

B) Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózler:

Ázerbayjanlar menen túrkmenler túrkiy xalıqlardan esaplanǵanı ushın bul xalıqlardıń turmıs tirishiligi etnografiyası basqa da túrkiy tilles xalıqlar menen jaqın bolıp keledi. Sonlıqtan da, «Sayatxan Hámre» dástanında tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiriwshı sózler qatlamı qaraqalpaq ádebiy tilindegi sózlerge jaqın keledi. Bunday sózler klassik shayırlar tilinde de ushırasadı.⁵

Sayatxan periy ayttı:

-Bar, sol *uǵlandı* ertip kel, bolmasa óltiremen-dedi (207-b).

Házirgi qaraqalpaq tilinde er balaǵa *bala*, *ul* delinedi. *Ul* kóbinese jazba ádebiy tilge, folklorlıq dóretpelerge tán. Al, klassik shayırlar tilinde *uǵıl*, *uǵlan* sózi gónergen sózler retinde qaraladı.⁶

⁴ Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов ,А. Сайтов Д. Каракалпак адебияты классиклери шығармаларынын тили. Нокис, 1995, 39-54-бетлер.

⁵ Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов ,А. Сайтов Д. Каракалпак адебияты классиклери шығармаларынын тили. Нокис, 1995, 93-бет.

⁶ Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов ,А. Сайтов Д. Каракалпак адебияты классиклери шығармаларынын тили. Нокис, 1995, 61-бет.

Sonday-aq dâstanlar tilinde hayal-qızlarğa *biybim* dep qollanıw ushırasadı. Bul hâzirgi oğuz toparındağı tillerge tán sózler:

Gel endi, *biybim*, gel endi (216-b).

Hâzirgi qaraqalpaq tilindegi menshikli adam atları bolğan *Biybinaz*, *Biybisara*, *Biybigúl*, *Biybixan* uqsagan menshikli adam atları da usı sózge baylanıslı qoyılğan bolsa kerek.

2. Sıyasıy-jámiyetlik sózler

«Sayatxan Hámre» dâstanında basqa da xalıq dâstanlarındaqı sıyaqlı sıyasıy-jámiyetlik sózler toparı bar. Bul dâstannın tiykarğı ideyalıq mazmunına da baylanıslı. Máselen, «Sayatxan Hámre» dâstanı túrkiy tilles xalıqlarğa keń tarqalğan lıro-eposlardan ekenligi málim. Demek, bul dâstanlarda sıyasıy-jámiyetlik sózlerdiń qollanıluwı tábiyiy qubılıs bolıp, olar arasında oğuz tili elementleri de bar.

Eń birinshi gezekte sıyasıy jámiyetlik sózler el basqarıw islerine baylanıslı bolıp keledi. Bunday sózler xalıqtıń jámiyetlik turmısın belgileydi. Sonlıqtan da, dâstanlarda keń qollanıladı. Sıyasıy-jámiyetlik sózler XVIII-XIX ásirlerge tiyisli jazba esteliklerde bar.⁷

Bir *kántli* elattı kórdi (196-b).

«*Kánt*» sózi ázerbayjan tiline tán sóz bolıp, qaraqalpaq tilinde «*awıl*» sózi arqalı ańlatıladı. *Ashıq* Axmet baba bir tóbeniń basına shıǵıp, kóz taslap qaradı (196-b).

«*Ashıq*» sózi ashıq bolıw, jaqsı kóriw mánisinde jumsaladı, biraq bul jerde belgili bir óner iyesi mánisinde jumsalıp tur.

3. Waqıttı, ólshem birliklerin hám abstrakt túsiniklerdi bildiriwshi sózler

«Sayatxan Hámre» dâstanında waqıttı, ólshem birliklerdi ańlatıwshı sózler, abstrakt máni bildiriwshi sózler siyrek qollanılgan.

Ólshem birligin bildiriwde tanap, gez sózleri qollanılgan:

Seksen *gez* tillá kóshkim bar (192-b).

Taqmınan qırq *tanap* baǵım bar (192-b).

Dâstan tilinde «*biyijazat*» sózi *ruxsatsız*, *sorawsız* mánisinde qollanılgan:

Biyijazat baǵdıń almasın terip (208-b).

4. Ulıwma túsinikler menen baylanıslı sózler

Aq yuzıńdı *óbeyin* be? (199-b).

Bul misalda *óbeyin* sózi «*súyiw*» mánisin bildiredi.

Qısımdı *dóndirdi* jaza (193-b).

Bul misalda «*aylanıw*» mánisin bildirip tur.

Geshti-geshti mánzildiń jolın ashtı,

⁷ Хамийдов Х. Каракалпак тили тарийхынын очериклери. Нокис, 1974, 284-бет.

Neshshe biyik tağlar aradan *keshti* (194-b).

Bul mısaldağı *geshti*, *keshti* sözleri oğuz tillerinde mäselen, türkmen tilinde *gechdi* dep jumsalıp, *ótti* degen mánisti ańlatıw ushın qollanılğan.

Yar-yar deyip yat ellerde,

Sağan dástan *túzeyin* be? (198-b).

Bul mısaldağı *túzeyin* sózi házirgi türkmen tiline tán bolıp, *dúzeyin* kórinisinde qollanıladi.

Qaraqalpaq tilinde *dóretiw* mánisinde qollanıladi.

Sháshmeniń basına kelse, sárrıyp jatırğan babanı kóredi (197-b).

Bunda *sháshme-bulaq* mánisinde qollanılğan.

Kemalğa kelipti bağıdın *náháli* (204-b).

Bundağı *náhál* sózi de oğuz tiliniń elementi.

Taxminan qırıq tanap bağım bar (192-b).

Taxminan sózi *shama menen* degen mánide ushırasadı.

«Sayatxan Hámre» dástanında da, biz hár qıylı túsinişlerdi ańlatıwshı sózlerdi kóplep ushıratamız. Mäselen, Ashıq Axmet baba ulı Hámırağa toğırtqa sóziniń mánisin túsindiredi;

«Türki tilinde dálík deydi, tájik tilinde ellikshe, xorezm tilinde tarnaw deydi, türkmen tilinde geshelik deydi, ózbek tilinde ótkerme deydi, qaraqalpaq tilinde toğırtqa deydi, qazaq tilinde omırtqa deydi» (202-b).

Bul sózler dástannıń milliy dóretiwshileri tárepinen ayılğan, hár bir tildin ózgesheligin belgileydi. Dástanda shasıpa, taxminan, jańankesh, barkamal, júmlá-jahan tb sózler ushırasadı.

Bunday ózlestirme sózlerdin qollanıwı hár qanday tilde sinonimlik qatarlardın bayıwına tásir jasaydı: «Bir tilden ekinshi tilge awısıwı, álbette sol xalıqtın basqa xalıqlar menen ekonomikalıq hám mádeniy qatnasıqlarınıń nátiyjesinde boladı. Qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlar menen usınday qatnasları tiykarında sırttan kirgen kópshilik sózler sáykes mánili, túsinişli sózlerdin sinonimlik sınarların payda etti».⁸

Demek, qaraqalpaq jıraw, baqsıları tilimizdin sózlik quramınıń bayıp barıwında belgili dárejede úles qosqan. Al, klassik shayırlarımız óz gezeginde qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qalıplesiwinde úlken xızmet atqardı.

REFERENCES

1. Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX - начала XX в данным письменных памятников. Тошкент Фан. 1986.
2. Hamidov H. Shıǵıs tilleriniń jazba estelikleri. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1985.

⁸ Бердимуратов Е. Даулетов .А Хазирги каракалпак тили, Нокис, 1979 206-бет.

3. Байлиев С. Языковые особенности дестана «Саят и Хамра» АКД, Аш,г. 1995.
4. Десницкая А.В. Наддиалектный формы устной речи и их роль в истории языка.-Л., Наука, 1970.
5. Türkmen tiliniň grammatikası. Ashqabat, Rux, 1999.
6. Türkiy tillerdiň öz ara baylanıslı máseleleri. Ilimiý maqalalar jıynağı. Nókis QMU, 1998.
7. Maqsetov Q, Tájimuradov A . Qaraqalpaq folklorı. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1979.
8. Худайбергенов Ж. Туркмен дилинин Емрели диалекти. -Ашгабат, Ылым- 1977.